

Dansk Sprognævnets skrifter 20

Komma — hvornår og hvorfor?

En debatbog om kommatering

Redigeret af

HENRIK GALBERG JACOBSEN

og

MOGENS GRADENWITZ

Dansk Sprognævn

I kommission hos Dansk lærerforening

1993

Indhold

Komma – Hvornår og hvorfor?
© 1998 by Dansk Sprogævn, Copenhagen

Omslag efter idé af Thyge Stenstrup

Sats og grafisk tilrettelægning: Henrik Galberg Jacobsen

Trykt hos Aalborg Stiftsbogtrykkeri a/s

Printed in Denmark 1998

ISSN 0415-0155 (Dansk Sprogævnns skrifter)

ISBN 87-7704-301-4 (salgsudgave)

ISBN 87-89410-03-3 (medlemsudgave trykt for Dansk lærerforening)

Kopiering fra denne bog kan kun finde sted på institutioner der har indgået aftale med Copy-Dan, og kun inden for de i aftalen nævnte rammer.

Salgsudgaven er i kommission hos Dansk lærerforenings Forlag.

Sprogævnnet og kommaerne 7	Kommabogen 9
Grundbegreber og symboler 11	Kommaets historie i Danmark 15
ERIK HANSEN	Kommadebat i 75 år 21
HENRIK GALBERG JACOBSEN	Mest om grammatisk komma 51
MOGENS GRADENWITZ	Fleksibelt funktionskomma 63
OLE TOGEBY	Kreativ tegnsetning 73
NIELS HOLCK	Kommaer i praksis – den grammatiske kommentering i nogle bøger og aviser 89
KARL HARBØL	Kommaet og læseren 125
VIBEKE APPEL	Enhedskommaet – et forslag 145
HENRIK GALBERG JACOBSEN	Bilag 1. De officielle danske kommaregler 1918-1955 173
Bilag 2. De officielle danske kommaregler 1955-1986 179	Bilag 3. De officielle danske kommaregler 1986- 185
Bilag 4. De norske kommaregler 205	Kommalitteratur 207
HENRIK GALBERG JACOBSEN	Om forfatterne 217
KOMMA – HVORNÅR OG HVORFOR?	

hedder videre: "Reglerne er simpelthen så svære, og mange af dem er så vanskelige at huske, at man må bruge uforholdsmæssig megen tid på at lære dem". Når dette er tonen i en lærebog i det grammatiske komma, rimeligvis det vel den påstand, at sagen er vanskelig at forsvare. Det eneste mulige forsvare er nok Lindegård Hjorths henvisningen til traditionen og betoningen af svage sprogbrugeres fordel ved at have et forholdsvis fast system at støtte sig til. Hertil kommer naturligvis (og beklageligvis?) undervisningsskolesektorens interesse i at have noget, der kan måles med stor nøjagtighed ved eksamen. Man kan af og til få den fornemmelse, at en del sproglige og disse år har tabt troen på pausekommaets fremtidsmuligheder i skolen og i erhvervslivet, jf. den tidligere nævnte "KUP-rapport". Måske vil enhedskommaet kunne udgøre det 'nationale kompromis', som der er så hårdt brug for.

Fleksibelt funktionskomma

OLE TOGEBY

Resumé

I sin artikel argumenterer Ole Togeby for at grammatisk komma er uhensigtsmæssigt fordi det ikke markerer de vigtige skel mellem meningsmæssige helheder i teksten, men tværtimod laver nogle meningsmæssigt ganske tilfældige grænser i sætningen, og oven i købet giver de fleste almindelige mennesker en fejlagtig opfattelse af hvad sætningen og ledsætninger er. Dernæst skitserer han hvordan man ved en grammatisk analyse kan finde de steder i sætningen hvor hjernens korttids hukommelse belastes mest, og hvor det derfor er fornuftigt at sætte et komma. Ole Togeby slutter af med at opstille en regel for hvor det fleksible funktionskomma skal sættes. *Red.*

Myten om logikken ved det grammatiske komma

Det er en normal myte at grammatisk komma er logisk, og markerer sætningernes grammatiske opbygning. Se fx følgende citat, fra en enquete i Berlingske Tidende:

Korrekt kommatering er en uddøende kunstart i dette land .. Sætningsanalyse og tegnsætning er discipliner, som for længst er opgivet af den både læsende og skrivende befolkning. Vi, der er fra "kryds-og-bolle-generationen", kan beklage dette, der var en logisk skønhed over den grammatikalske kommatering. Skal vi være højtidelige, så var den korrekte tegnsætning en del af den danske sprogstanne ..

Dette synes at være en meget udbredt opfattelse.

Men det er alligevel nødvendigt at stille spørgsmålet: markerer grammatisk komma faktisk den grammatiske struktur i sætningen? Er grammatisk komma logisk, dvs. en afspejling af den overordnede grammatiske inddeling af teksten? Tag for eksempel en sætning som har stået i en avis (her gengivet uden tegn):

Hvis vi mener at oplysningerne er nødvendige så er det sandsynligt vi går rettens vej.

Den falder i to grammatiske og meningsmæssige dele: (1) betingelsen: *Hvis vi mener at oplysningerne er nødvendige*, og (2) konsekvensen: *så er det sandsynligt vi går rettens vej.*

Betingelsen falder igen i tre (fire) meningsmæssige dele: konjunktionen (bindeordet) *hvis*, som dog også kan siges at ligge uden for betingelsen, subjektet (grundledet) *vi*, verbale (udsagnsleddet) *mener*, og objektet (genstandsleddet) *at oplysningerne er nødvendige*. I dette tilfælde udgøres objektet af en ledsætning. Men denne ledsætning udgør ikke på nogen måde et mere selvstændigt led end subjektet. Det er tværtimod knyttet sammen med verbet til en helhed som kunne kaldes prædikatet (onsagnet), og det er denne helhed der står i forhold til subjektet, således at man med større ret kunne have sagt at sætningen *Vi mener at oplysningerne er nødvendige* falder i to dele: subjektet *vi* og prædikatet *mener at oplysningerne er nødvendige*. Forbindelsen mellem subjekt og verbum er ikke nær så tæt; man kan godt have hele prædikatet uden at have subjektet: *At mene at oplysningerne er nødvendige er vores klare ret.*

Hvis man altså i betingelsen (1) sætter komma efter *mener*, som der efter reglerne for grammatisk komma skal, sætter man et komma som ikke på nogen måde markerer et skel mellem to meningsmæssige eller grammatiske helheder, og som det ville være en fejl at læse op som en pause:

Hvis vi mener, at oplysningerne er nødvendige så er det sandsynligt vi går rettens vej.

Hvis man derimod sætter komma efter hele betingelsen, har man sat et komma der afgrænser en meningsmæssig og lydlig helhed:

Hvis vi mener at oplysningerne er nødvendige, så er det sandsynligt vi går rettens vej.

Og igen: hvis man, efter reglerne for grammatisk komma, sætter komma efter *sandsynligt* i konsekvensen (2), så har man sat et komma som ikke afgrænser meningsmæssige (eller lydlig) helheder, for hele ledsætningen (bisætningen) *vi går rettens vej* angiver jo kun hvad der forstås ved *det*, som er det foreløbige subjekt for verbet; eller med andre ord: den angiver hvad der sandsynligvis sker – uden at der er

et eller andet som har den egenkab at være sandsynligt. Konsekvensen (2) betyder det samme som: *går vi sandsynligvis rettens vej.*

Alle tre kommaer skal sættes efter reglerne for grammatisk kommatering:

Hvis vi mener, at oplysningerne er nødvendige, så er det sandsynligt, vi går rettens vej.

Læg så mærke til at hvis man korrekt sætter alle tre, så har man tilsløret, og ikke markeret, som det var meningen, at der er en forholdsvis stor grammatisk og meningsmæssig overgang mellem *nødvendige* og *så*, nemlig en overgang fra betingelse til konsekvens, for kommaet har jo samme vægt som det der står på overgangen fra *mener* til *at* og fra *sandsynligt* til *vi*, og der er der ikke nogen grammatiske skel.

Grammatisk komma adskiller således ikke på nogen måde de vigtigste og største grammatiske enheder i sætningen. Det er en myte at de skulle gøre det. Grammatisk komma afgrænser en bestemt type af grammatiske led, nemlig de sætningformede led – uafhængigt af hvilket niveau af det grammatiske hierarki de befinder sig på, og uafhængigt af hvor vigtige og vægtige de er i den meningsmæssige sammenhæng.

Før og efter-reglen

Ikke blot gør grammatisk komma ikke nogen gavn når det ikke markerer ledsætningens grammatiske struktur, men det grammatiske komma giver også folk en ganske fejlagtig opfattelse af hvad ledsætninger (hovedsætninger) og ledsætninger (bisætninger) i det hele taget er. Det hænger sammen med to ting: vejledningen i *Retsskrivningsordbogen* er mangelfuld og derfor ulogisk, og skoleundervisningen med kryds og bolle er illoyal over for reglerne.

I *Retsskrivningsordbogens* § 45 står der: "Den vigtigste forskel på de to systemer er, at man efter det grammatiske system normalt sætter komma før og efter bisætninger ...". Det er efter denne formulering klart at man i eksemplet *Han kunne fordi han var syg ikke komme hjem* skal sætte komma både *før* og *efter* ledsætningen *fordi han var syg*, men ikke komma *før* *ikke komme hjem*.

Problemet ved formuleringen er den at det ikke eksplicit formuleres at man ikke kan sætte to tegn ved siden af hinanden – hvad der ellers ville være fornuftigt nok. Tag følgende eksempel:

Da krigen medførte at regeringen pålagde nye skatter og da skattebyrden i forvejen var stor kan man ikke undre sig over at borgerne klagede sig og at stemningen i det hele taget var trykket.

I denne sætning forekommer der følgende led sætninger, som hver især – efter reglen – skal have et komma før og efter sig: 1) *Da krigen medførte at regeringen pålagde nye skatter*, 2) *at regeringen pålagde nye skatter*, 3) *da skattebyrden i forvejen var stor*, 4) *at skatteborgerne klagede sig*, og 5) *at stemningen i det hele taget var trykket*. Det giver følgende resultat:

Da krigen medførte, at regeringen pålagde nye skatter, og, da skattebyrden i forvejen var stor, kan man ikke undre sig over, at borgerne klagede sig, og, at stemningen i det hele taget var trykket.

Dette er logiske og konsekvente kommaer, og jeg tror at de fleste mennesker ville kunne lære disse kommaer ganske hurtigt og let. De markerer hvor der skal være små ophold (enkelt komma) og hvor der skal være store pauser fordi der er et stort meningsmæssigt skel (flere kommaer ved siden af hinanden). De giver et vist overblik over sætningens struktur. Men desværre har Sprognævnet i *Retskrivningsordbogen* holdt det hemmeligt at der er den regel at man ikke sætter to tegn ved siden af hinanden, og at man ikke sætter tegn på begge sider af en konjunktion. Almindelige mennesker kan altså ikke læse vejledningen, gøre hvad der står som når man følger en opskrift, og få noget fornuftigt ud af det. De opgiver og falder i armene på kryds og bolle-pædagogerne.

Kryds og bolle

Kun meget få mennesker ved hvad forskellen er på en helsætning (hovedsætning) og en ledsætning (bisætning). Det skyldes så vidt jeg kan skimme hovedsagelig kryds og bolle-træningen i skolens komma-undervisning.

Den mest udbredte skoletradition foreslår at man sætter kryds under subjekterne og bolle under verberne, og når man har to gange kryds og bolle, har man to sætninger (ofte en hovedsætning og en bisætning), og derfor sætter man et komma et eller andet sted mellem dem, til at adskille dem. Mange forestiller sig at en hovedsætning forholder sig til en bisætning som et lokomotiv til en bivogn; lokomotivet kan køre af sig selv, det kan en bivogn ikke, den må altid hænge

på et lokomotiv. Men lokomotivpædagogikken kører uhjælpeligt fast på et eksempel som dette:

Han kunne fordi han var syg ikke komme hjem.

x 0 x 0

Metaforen om komma på det sted hvor de to sætninger kobles sammen som to vogne i et tog, blokerer for forståelsen af at ledsætningen kan stå midt inde i helsætningen. De fleste mennesker sætter, som de skal med to gange kryds og bolle, kommaet mellem *kunne* og *fordi*, men de glemmer det komma der skal stå mellem *syg* og *ikke*, for der er ikke noget kryds og bolle efter *var*.

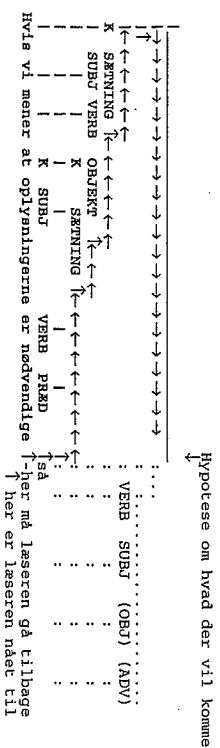
Kryds og bolle-pædagogikken er ganske illoyal over for reglerne i *Retskrivningsordbogen*. Den forfører jo alle de værgeløse elever til at tro at kommaet sættes mellem hovedsætningen og bisætningen – og det er jo noget andet end før og efter bisætningen. Men den betyder at langt de fleste mennesker som overhovedet har en opfattelse af hvad hovedsætninger og bisætninger er, vil mene at hovedsætningen holder op der hvor bisætningen begynder – det er det man har markeret med kommaet. De vil altså i sætningen: *Han var så fuld at han ikke kunne gå*, sige at hovedsætningen er *Han var så fuld*, og bisætningen er *at han ikke kunne gå*. Dette er ganske forkert; helsætningen (hovedsætningen) er *Han var så fuld at han ikke kunne gå*, og ledsætningen er: *at han ikke kunne gå*. Ledsætningen er led 1, og en del af helsætningen. (Det skal bemærkes at visse tyske grammatikere faktisk definerer hovedsætning som det der er tilbage af en helsætning når man har taget ledsætningerne væk, men det kan kun gennemføres hvis man så skelner mellem helsætning og hovedsætning, og det sker ikke i dansk grammatisk tradition (se nærmere s. 13 om de forskellige sætningstyper)).

Komma adskiller helheder

Formålet med tegnsætning er imidlertid næppe at markere den grammatiske opbygning i teksten, men (som det beskrives i *Retskrivningsordbogens* § 40) følgende:

Tegnsætning skal lette forståelsen af skrevne tekster. De enkelte tegn (punktum, semikolon, komma, spørgsmålstegn osv. ...) bruges som hovedregel til at sammenbinde eller adskille helheder i teksten og har ofte en funktion, der svarer til fx rytme, tempo og pausering i det talte sprog.

Man kan sige at man skal sammenfatte alt hvad man hidtil har læst, som en helhed, og gå over til en ny helhed på samme niveau. Man skal gøre sig klart at *nødvendige* og *så* er led på helt forskellige niveauer i sætningen. Man skal altså med en (ikke bevidst) del af sine forståelsesprocesser gå tilbage i det grendiagram som man oprindeligt byggede som en hypotese, og som man senere fik bekræftet, for at se at man nu går over til konsekvensen (figur 5).



Figur 5. Efter at have læst ordene *Hvis vi mener at oplysningerne er nødvendige så*, må læseren gå tilbage i diagrammet. Læseren skal på dette sted gå 4 skridt op og til venstre for at forstå sammenhængen mellem to ord – *nødvendige* og *så* – der står ved siden af hinanden.

Korttidshukommelsen

Det er på grund af denne sammenfatning, som jo både taleren og lytteren skal udføre, at man i talen holder pause på dette sted. Hjernen må have lidt tid at arbejde i.

Man har lavet den hypotese at man i hjernens måde at fungere på, kan skelne mellem korttidshukommelsen og langtidshukommelsen. Korttidshukommelsen fungerer som en madkasse; den er midlertidig (å sekunder), der kan ikke være ret meget (ca. 7 størrelser), og hvad der kommer sidst i, skal først op. Langtidshukommelsen fungerer som et spisekammer; den er varig, der kan være meget, og alt står tilgængeligt på hylderne efter et eller andet system.

Det er korttidshukommelsen man bruger til at huske delene i begyndelsen af sætningen, indtil man i slutningen kan sammenfatte alle delene til en helhed – der så som én enhed kan gemmes i langtidshukommelsen.

Ved sammenfatningen skal læseren således – på overgangen fra ordet *nødvendige* til ordet *er* – 1) udregne at *nødvendige* er prædikativ i sætningen *oplysningerne er nødvendige*, 2) udregne at denne sætning

er en ledsætning indledt med *at*, 3) udregne at sætningen *at oplysningerne er nødvendige* er objekt for *vi mener*, og 4) udregne at *vi mener at oplysningerne er nødvendige* sammen med ordet *hvis* udgør et adverbielt led i en oversætning der har ordet *er* som det finitte verbum. Alle disse fraser og sætningsdele, må have været oplagret i korttidshukommelsen og bliver nu – på dette tidspunkt i læsningen af sætningen – hentet frem og sammenfattet som beskrevet i de 4 led.

Man ser nu at et sådant sammenfatningsarbejde ikke bliver gjort på de steder hvor der sættes grammatiske kommaer foran ledsætninger. Der sker overhovedet ingen sammenfatning på overgangen fra *mener til at*; og der sker ingen sammenfatning på overgangen fra *sandsynligt til vi*.

Man kan således lave den regel at hvor der skal sammenfattes flere led, fx over 3, vil det være fornuftigt at sætte et komma; det vil være et støtte- og hvilepunkt for læseren og derved lette forståelsen.

Denne regel betyder at der skal sættes funktionskomma, ikke blot efter normale og større ledsætninger, men også efter alle led der er store og med flere grammatiske niveauer; det er det der i *Rekskrivningsordbogen* (§ 56) kaldes sammenfatningskomma: *På grund af den seneste tids voldsomme stigninger i priserne på kul og brændselsoiler, bliver det nødvendigt at forhøje det månedlige varmedrag.* Det er faktisk også den samme regel man bruger når man (som man skal efter begge kommatingsystemer) sætter komma ved oprensninger: *Han købte kartofler, gulrødder og blomkål.*

Komma efter store helheder

Som erstatning for både før og efter-reglen og for lokomotiv-pædagogikken kan man formulere følgende generelle regel:

Sæt ikke komma før en ledsætning, men sæt komma efter store og tunge led (herunder ledsætninger).

Den skulle have appel til de grammatiske kommanianere, for det er en regel, og man kan se om andre laver fejl i den. Men samtidig vil den faktisk sikre at kommaerne kommer til at stå fornuftige steder i sætningen, nemlig alle de steder hvor korttidshukommelsen belastes mest.

Reglen kan generaliseres som sammenfatningskomma til at der ikke skal sættes komma før et led, men altid sættes komma efter store og tunge (ordrige) led – hvad enten de er sætningsformede eller ej. Denne

regel betyder at man kan sætte flere eller færre kommaer afhængigt af hvad man anser for et stort og tungt led. Nogle vil sætte flere kommaer end andre, samme forfatter vil måske sætte flere kommaer i tekster til svage læsere end til øvede læsere. Man kan også ved kommaerne markere en bestemt diktion. Et funktionelt komma med denne regel vil være fleksibelt – selv om det er grammatisk.

Alle andre regler i tegnsætningssystemet er selvfølgelig som de altid har været – også reglen om komma før og efter parentetiske ledsætninger (jf. s. 14). Dette forslag drejer sig altså kun om at den grammatiske regel om komma før og efter en ledsætning, erstattes af et funktionskomma der sættes efter tunge led; det er både grammatisk veldefineret, fleksibelt og funktionelt, således at kommaerne letter læsningen.

Kreativ tegnsætning

NIELS HOLCK

Resumé

Niels Holcks artikel handler i modsætning til bogens øvrige artikler om flere tegn end kommaet, nemlig om pausetegnene *punktum*, *semikolon*, *tankestreg*, *parentes* og *komma* (dvs. pausekomma) og om betydningstegnene *udråbstegn*, *kolon*, *spørgsmålstegn* og *prækker*. I artiklen giver Niels Holck anvisninger og eksempler på hvordan de nævnte tegn kan bruges kreativt, dvs. som hjælpemidler til skriftligt at udtrykke den sprogrytme som den skrivende ønsker at få frem.

Red.

I Danmark er tegnsætningsproblemer og -debatter som regel knyttet til undervisningen i folkeskole, gymnasium, hf, m.v., og her igen knyttet til den for os særegne specialitet som hedder dansk stil.

Så vidt det kan konstateres, koncentrerer man sig her primært om at lære eleverne at sætte punktum. Og det er godt nok. Komma-sætning derimod synes fortsat at befinde sig i ekstremt anarki – som man måske nu kan se en ende på. Derimod fører de øvrige tegn i vort tegnsætningsystem en noget skyggeagtig tilværelse i undervisningen. Og det er synd. Sproget kunne blive betydeligt mere varieret og nuanceret hvis man sammen med undervisning i det sproglige udtryk også underviste i brugen af alle "de andre" tegn. Kort sagt var lidt kreativ i brugen af de forskellige tegn.

Men det må understreges at tegnene ikke bare kan strøs ud over en tekst med mild hånd. Tegnsætning skal være en integreret del af sprogbrugen, være noget der underbygger og klargør, ellers giver tegnsætning ingen mening.

Mimik og billeder

Når mennesker kommunikerer, bruger de først og fremmest sproget som kommunikationsmiddel. Men det står ikke alene, der er en lang række ikke-sproglige elementer som vi anvender sammen med sproget.

Når vi *taler*, underbygger vi det vi siger med håndbevægelser, med kropsholdning, med mimik, med øjekast o.l. Det er meget fine vir-